RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal
ISSN 2582-9173
Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

भारतीय संस्कृतीत भरत कलेचे महत्व

डॉ. क्षमा चव्हाण
गृहअर्थशास्त्र विभाग
महिला महाविद्यालय, नंदनवन,नागपूर

सारांश :

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे अभ्यासाचे क्षेत्र आणि शिक्षण मंत्रालयातील एक विभाग जो शिक्षणात स्वदेशी भारतीय ज्ञान प्रणालींचा अभ्यास आणि एकात्मता वाढविण्यास प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करित आहे त्यात भारतातील लोकांमध्ये असलेले कौशल्य जसे युगानुयुगे, कला आणि संस्कृती यांचे नेहमीच सहजीवन संबंध राहिले आहेत, एकाने दुसऱ्यावर प्रभाव टाकला आहे आणि काही घटनांमध्ये बदलाचा आश्रयदाता म्हणून काम केले आहे. दोघे एकमेकांच्या उपस्थितीशिवाय अपरिवर्तनीयपणे अपरिवर्तनीय आहेत. परंतु, संस्कृतीचा कलेवर निश्चित प्रभाव आणि प्रभाव आहे हे येथे लक्षात घेतले जाऊ शकते. आमच्या पिढीतील आणि आमच्या आधीच्या काही महान कलाकारांना केवळ संस्कृतीने प्रेरित केले नाही, तर काही महान कलाकृतींना परिभाषित करण्यासाठी सामाजिक संदर्भ म्हणून देखील दिले आहे.

तुम्ही पिढ्यानपिढ्या हे प्रभाव पाहू शकता; एडुअर्ड मॅनेटच्या 'बुर्जुआ' जीवनाचे अविश्वसनीय चित्रण असो, जे त्या वेळी असभ्य आणि हास्यास्पद वाटले होते, परंतु प्रत्यक्षात पॅरिसच्या समाजाच्या तळमळीचे प्रतिबिंबित केलेले स्पष्टीकरण होते किंवा ताली गुम्बिनेर आणि लिझी विल्सनची 'निर्भय मुलगी' जी अगदी त्याच्या न्याय्यतेसाठी होती. समीक्षेचा वाटा, महिला सक्षमतेचे प्रतीक बनले

Keywords : कला, संस्कृती, वस्त्र, वैदिक काळ, प्रदेश , प्रांतीय भरतकाम, ज्ञान प्रणाली

भारतीय संस्कृती :

ही देशाच्या इतिहासामुळे, विलक्षण भूगोलामुळे आणि जनतेतील वैविध्यामुळे आकारास आली आहे. शेजारच्या देशांतील चालीरीती, परंपरा व कल्पना सामावून घेत, भारतीय संस्कृतीने सिंधुसंस्कृतीदरम्यान जन्माला आलेले तसेच वैदिक काळात, दक्षिण भारतातील लोहयुगकाळात, बौद्ध धर्माच्या उद्भव आणि ऱ्हासाच्या काळात तसेच भारताचे सुवर्णयुग, मुसलमानी आक्रमण व युरोपियन देशांच्या वसाहतींदरम्यान झालेले बदल पचवूनदेखील स्वतःचे परंपरागत प्राचीनत्व टिकवून ठेवले आहे. भारतीय संस्कृतीने तिच्या इतिहासाने, अद्वितीय भौगोलिक रचनेने, वैविध्यपूर्ण लोकजीवनाने आणि शेजारील देशांच्या परंपरा व कल्पना स्वीकारून तसेच पुरातन परंपरा जपून आकार घेतला आहे.

भारतात जागोजाग वेगवेगळे लोक, धर्म, वातावरण, भाषा, चालीरीती आणि परंपरा यात वैविध्य दिसत असूनही, आढळणारे साम्य हे या देशाचे वैशिष्ट्य आहे. देशभरात पसरलेल्या विविध उपसंस्कृती आणि हजारो

वर्षांच्या परंपरा यांची एकत्रित वळलेली मोट म्हणजे भारतीय संस्कृती. ती अनेक प्रसिद्ध आध्यात्मिक गुरूंचे व योगशिक्षकांचे आश्रयस्थान आहे. भारतीय संस्कृतीला स्वतंत्र अशी वेगळी वैशिष्ट्ये आणि परंपरा लाभलेली आहे. भारतीय संस्कृती ही अतिप्राचीन आहे. वैदिक साहित्य हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ साधन ग्रंथ आहेत. भारतीय संस्कृती समजून घेताना या धार्मिक साहित्याचा उपयोग होतो. वैदिक साहित्यामध्ये प्रामुख्याने वेदांचा. उपनिषदांचा. आरण्यक ग्रंथ यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

भारतीय संस्कृतीत कलेची भूमिका :

कोणत्याही देशाच्या विकासात कला महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे सामायिक दृष्टी, मूल्ये, पद्धती आणि निश्चित ध्येय दर्शवते. सर्व आर्थिक, सामाजिक आणि इतर क्रियाकलापांमध्ये संस्कृती आणि सर्जनशीलता समाविष्ट आहे. विविधतेने नटलेला देश, भारत विविध संस्कृतींसाठी ओळखला जातो.

भारतीय कला :

भारतीय कलेची सर्वांगीण चर्चा करताना इतिहासातील महत्त्वाच्या स्थित्यंतरांचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे. प्राचीन भारतीय संस्कृती आजच्याइतकी प्रादेशिक आणि राजकीय सीमांनी बांधली गेलेली नव्हती. आजच्या भारतीय उपखंडाबरोबर पूर्व-पश्चिम आणि उत्तर-दक्षिण परिसरात फार दूरवर तिचा प्रभाव कालपरत्वे कमीअधिक प्रमाणात अस्तित्वात होता. वंशविविधता आणि विविध धर्मश्रद्धा यांनी ती समृद्ध आहे. संघर्ष पोटात सामावून घेत अभिसरण साधण्याची तिची ताकद विलक्षण आहे. जीवनाच्या आदिम अवस्थेपासून आजवर तिची कित्येक संस्करणे होत प्रस्थापित संस्कृती म्हणून तिने विविध रूपे घेतली. प्रत्येक नव्या अवस्थेत आदिमतेशी नवे नातेबंध जुळविले. आजही हे आदिम जीवन आदिवासी पातळीवर चालू आहे. लोकशाही जीवनपद्धतीमुळे त्याचे आजच्या प्रस्थापितांशी अंतिम अभिसरण होत आहे. आधुनिक भारतावर पश्चिमी वैज्ञानिक संस्कृतीचा प्रभाव पडलेला आहे. या सर्वांचे भान ठेवून भारतीय कलेचा साकल्याने विचार करावा लागेल. शिवाय कलाविष्कारात 'आशय' म्हणून समाविष्ट असलेले 'सांस्कृतिक सारतत्त्व' आणि मूळ 'कलातत्त्व' या दोन भिन्न घटना असतात, याचे भानही जागते ठेवावे लागेल. इतर देश आणि संस्कृती यांच्या कलेहून भिन्न अशी कोणती गुणवैशिष्ट्ये भारतीय कलेमध्ये आहेत, कलेतील भारतीयता म्हणजे काय, कलेतील प्राणभूत अशा आकृतिप्रधान सौंदर्यतत्त्वाचे भान ठेवून आशय माध्यमाकृती सौंदर्य अशा नेमक्या दिशेने शोध घेत गेल्यास, खास भारतीय संस्कृतीचे असे कोणते गुणविशेष भारतीय कलेमध्ये अनन्य सौंदर्याकृतीत उतरताना आढळतात, या प्रश्नांच्या शोधार्थ, मुख्यतः दृश्य कलांच्या अंगाने, आदिमतेपासून आधुनिकतेपर्यंतच्या अवस्थांतरांचा वेध घ्यावयाचा आहे.

भरतकाम :

कोणत्याही वस्त्रप्रकारांवर सुती, रेशमी, लोकरी, जरतारी यासारख्या अनेक प्रकारच्या धाग्यांनी विविध प्रकारचे टाके घालून सुईने केलेले कलापूर्ण अलंकरण म्हणजे भरतकाम. भरतकामाच्या सुशोभनासाठी शंख-शिंपले, पिसे, रंगीबेरंगी मणी व काचा इ. वस्तूंचाही उपयोग करण्यात येतो. भरतकलेचा उगम सुईच्या विणकामाच्या छंदातून झाला असावा, असे म्हणतात. भरतकामाची ही कला प्रथमतः भारतात व इतर पौर्वात्य

देशांत उदयास आली, असे म्हटले जाते. 'भरत' हा शब्द 'भृ' या मूळ संस्कृत धातूपासून बनलेला असून त्याचा अर्थ भरणे वा पूर्ण करणे, असा आहे. भरतकामात एखादा आकृतिबंध काढून तो धाग्याच्या साह्याने पूर्ण करण्याची क्रिया असते. भरतकाम हे प्रामुख्याने सुईधाग्याच्याच साह्याने पूर्ण होत असल्यामुळे त्याला वात्स्यायनाने आपल्या कामसूत्रात चौसष्ट कलांच्या यादीमध्ये 'सूचीवानकर्म' असे म्हटले आहे. भरतकामात एकूण मुख्य टाके ७५ असून उत्तरोत्तर या टाक्यांची संख्या वाढत गेल्याचे दिसते. सध्या जवळ जवळ ३०० पर्यंत टाक्याचे प्रकार आढळतात. यांपैकी प्रत्येक टाका कोणी व केव्हा प्रथम रूढ केला, हे सांगणे कठीण आहे. सामान्यः ही कला प्राचीन व सार्वत्रिक असल्याचे दिसून येते. उपयुक्तता, सौंदर्यनिर्मितीची आवड यांसारख्या प्रेरणा या कलेमागे असल्याचे आढळते. उपजीविकेचे एक साधन वा एक छंद म्हणूनही भरतकाम करण्यात येते.

भारतीय भरतकाम :

भारतातील भरतकामाची परंपरा शिवणकलेइतकीच प्राचीन आहे. या भारतीय हस्तकलेचे नमुने काळाच्या ओघात नष्ट झाले असले, तरी प्राचीन ग्रंथांतून अलंकृत वस्त्रप्रकारांचे अनेक उल्लेख केलेले आढळतात. वैदिक वाङ्मयात कशिदाकाम केलेले वस्त्र या अर्थी 'पेश्स' असा शब्द आलेला आहे. (ऋग्वेद २.३, ६, ४.३६, ७, ७.३४, ११, ४२, १. वाजसनेयि संहिता १९.८२, २०.४०. ऐतरेय ब्राह्मण ३.१०). वैदिक कालात भरतकाम हा स्त्रियांचा एक व्यवसाय होता, असे अनुमान यजुर्वेदांतर्गत नरमेधातील बलीच्या यादीत अंतर्भूत असलेल्या 'पेशसकारी' (कशिदा काढणारी स्त्री) या नावाच्या उल्लेखावरुन करता येते.

मोहें-जो-दडो व हडप्पा येथील उत्खननात भारतीय भरतकलेचे अनेक नमुने सापडले आहेत. कालिदास, वाणभट्ट, भारवि आणि इतर प्राचीन कवींच्या अभिजात संस्कृत साहित्यातही भरतकलेचा उल्लेख आढळतो. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात आलेला ग्रीक प्रवासी मीगॅस्थिनीझ याने भरतकामयुक्त कपड्यांचे वर्णन केलेले आढळते. अजिंठा येथील भित्तिचित्रांतही भरतकामयुक्त वस्त्रांचा पुरावा मिळतो. भारतीय भरतकाम समृद्ध होते. त्यातून भारतीयांची धार्मिक वृत्ती दिसून येते. देवांची वस्त्रे भरतकामाने सुशोभित केलेली असतात. वाराणसी, पुरी, चिक्कनायका पेटा इ. ठिकाणी याचे नमुने अजूनही पाहावयास मिळतात.

नंतरच्या काळात परकीय देशांशी दळणवळण व व्यापार वाढला. परिणामतः इतर गोष्टिंप्रमाणेच भरतकामावरही परकीयांच्या कलेची व संस्कृतीची छाप पडू लागली. प्रथम प्राचीन इराण, ग्रीस, आशिया मायनर, चीन इत्यांदीशी व्यापार वाढला. इराणी आकृतिबंध व रंगसंगती यांचे भारतीय कलाकार आपल्या गालिच्यात अनुकरण करु लागले. मोगल काळात चित्रे व भडक रंगसंगती यांचा भारतीय भरत कलेवर परिणाम झाला. मोगल सम्राट अकबराने भारतीय कलाकारांसाठी कारखाने काढून भरतकलेला उत्तेजन दिले होते. यूरोपीय कलाकुसरीचा परिणाम विशेषतः कच्छी व काठेवाडी भरतकलेवर दिसून येतो. जगातील भरतकामात भारतीय भरतकामाचा क्रम बराच वरच्या दर्जाचा लागतो. याचे कारण भारतीय भरतकाम अनेक प्रकारांनी नटलेले आहे. उदा. काश्मीरचे सौंदर्य, लखनौचा रेखीवपणा, कच्छ-काठेवाड-गुजरातचा रंगीत डौल, पंजाबचे निरागस हास्य व दक्षिणेकडील नितांत भक्ती यांच्या वेधक छटा भारतीय भरतकलेत स्पष्टपणे उमटून दिसतात, कोयरी (कैरी) हा आकृतिबंध तर केवळ भारतीयच. हिरव्या आम्रफलापासून उचललेला हा कल्पक आकृतिबंध म्हणजे खास भारतीय कलाविष्कार

होय. त्याचा अवलंब सर्वत्र केलेला आढळतो. इंग्रजांच्या काळात त्यांनी स्वतःची हक्काची बाजारपेठ शाबूत राखण्यासाठी भारतीय उद्योगधंदे मारले; त्यामुळे या कलेतील कारागिरांचा राजाश्रय तुटला. नंतरच्या काळात ही कला इतर कलांप्रमाणे जीवनाचे ध्येय बनू शकली नाही; म्हणून ती मर्यादित राहिली.

भारतात सध्या मुख्य भरतकलेची केंद्रे कर्नाटक, महाराष्ट्र, काश्मीर, पंजाब, चंबा, गुजरात, कच्छ, काठेवाड, उत्तर प्रदेश, प. बंगाल, गोवा व हैदराबाद इ, असून मद्रास, बंगलोर तसेच दक्षिणेकडील काही प्रदेशांतही भरतकाम चालते व त्या त्या प्रदेशातील भरतकाम विशिष्ट नावाने ओळखले जाते. उदा., काश्मीरचा कशिदा, कर्नाटकाची कसूती, गुजरात - सौराष्ट्राचे आरसेकाम, लखनौची चिकनकारी, पंजाबची फुलकरी, बंगालचा कंथा व विहारचा चांदवा इत्यादी.

भरतकामाचे प्रकार :

भरतकामाचे स्थूलमानाने तीन प्रकार पडतात : (१) हस्तभरतकला (हँड एम्ब्रॉयडरी), (२) यांत्रिक भरतकला (मशीन एम्ब्रॉयडरी) आणि (३) सुशोभित भरतकला (डेकोरेटिव्ह एम्ब्रोयडरी किंवा फॅन्सीवर्क). या तीन प्रकारांचे स्वरुप व त्यांसाठी लागणारी साधने यांचे संक्षिप्त वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :

भारतीय हस्तकला म्हणजे काय?

अस्वीकरण: हस्तशिल्पांना सामान्यतः हातांनी केलेली कारागिरी किंवा कारागिरी असे म्हणतात. कुशल लोक साध्या साधनांपासून विविध वस्तू बनवतात ज्यामध्ये ग्राहकोपयोगी वस्तूंपासून ते कागद, लाकूड, माती, शेल, खडक, दगड, धातू इत्यादीपासून बनवलेल्या सजावटीच्या वस्तू असतात.

हाताने भरतकाम :

हस्तनिर्मित वस्तू नवीन अवतार आणि लक्झरीचे प्रकटीकरण म्हणून पुन्हा हस्तगत केल्या जातात. अनेक प्राचीन भरतकामाच्या शैलींवर पुन्हा दावा केला जात आहे आणि लोकप्रिय केला जात आहे. या भरतकामाच्या शैली केवळ भारतीय डिझायनर्समध्येच स्वीकृती मिळवत नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय लेबलांमध्ये देखील खूप लोकप्रिय आहेत. भारतीय भरतकामाचा पाठलाग करणाऱ्या अनेक लक्झरी ब्रँडसाठी मुंबई हे व्यापार केंद्र आहे. Gucci, Valentino, Maison Margiela, Christian Dior सारख्या ब्रँडने चाणक्य या मुंबईस्थित एम्ब्रॉयडरी फर्मसोबत सहकार्य केले आहे. रॉबर्टो कॅव्हाली, साल्वाटोर फेरागामो, व्हर्साचे, मायकेल कॉर्स यांसारखे ब्रँड आदित्य डिझाईन्स या मुंबईस्थित एम्ब्रॉयडरी फर्मसोबत भागीदारी करत आहेत

प्रांतीय भरत कलेचे प्रमुख प्रकार :

प्रांतीय भरत कलेचे प्रमुख प्रकार पुढील प्रामाणे आहेत.

1 कश्मिरी भरतकाम   2 काथा भरतकाम   3 मणीपूरी भरतकाम   4 चंबा भरतकाम
5 चिकनकारी भरतकाम   6 फुलकारी भरतकाम   7 कसुती भरतकाम   8काठीयावाडी भरतकाम   9 कच्छ भरतकाम

भारतातील प्रांतीय भरतकामाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. कारण प्रत्येक प्रांतात विशिष्ट प्रकारचे भरतकाम केल्या जाते, व अशा प्रकारची भरतकला कुठल्याही जगात दिसून येत नाही. सर्व भरतकामात सारखेच टाके वापरले जातात. परंतू त्या टाक्याचा उपयोग प्रत्येक प्रांतातल्या भरतकामामध्ये वेगवेगळया रितीने केल्या जातो. त्यामुळे प्रत्येक प्रांतीय भरतकलेमध्ये वेगळेपणा दिसून येतो. भरतातील पंजाब, कच्छ, काठीयावाड, बंगाल, कष्मीर, कर्नाटक, उत्तर प्रदेष बिहार, मणीपूरी, हीमाचल प्रदेष हया ठिकाणी वेगवेगळया प्रकारची भरतकामे केली जातात. ळयामध्ये वेगवेगळया भरतकामाचा अभ्यास केला जातो.जसे

1. कश्मिरी भरतकाम :

कश्मिरी भरतकाम हे भारतातील सर्वात सुंदर व प्रसिद्ध भारतकाम म्हटल्या जात असून कश्मिरी भरतकाम हे जगभर प्रसिद्ध आहे. व कश्मिरी शॉली हया तर सर्वत्रच प्रसिद्ध आहे. कश्मिरी शॉलीवरती जे भरतकाम केल्या जाते ते श्रीनगर जवळ केल्या जाते व हे भरतकाम पुरूष करतात सर्वप्रथम त्या शॉली विणल्या जात होत्या व पुढे हया विनलेल्या शॉलीचे अनुकरण हे भरतकामामध्ये केल्या गेले. कसवा, जामावाद, गाथा ,नमदा, हुवबरूज, रफ्फुगारी हया सर्व कश्मीरच्या वेगवेगळया शाली आहे 19 व्या शतकापासून हया शालीवर वेगवेगळी डिझाईन काढून भरतकाम करण्याची प्रथा सुरू झाली.

2. काथा भरतकाम :

हे भरतकाम बंगालचे भरतकाम आहे. आणि बंगालची लोककला म्हणून प्रसिद्ध आहे. बंगालमध्ये हे भरतकाम सतराव्या शतकापासून केले जाते. प्रथम काथा भरतकाम हे लेपवर केल्या जात असे आता ते साडया डे्रस घागरे चोली त्यावर केले जात असून ते पिवळया रंगाचा कोसा सील्क वर केले जात असे प्रथम ते ठाका मलमलवर केले गेले नंतर पुढे बंगालच्या स्त्रीया त्यांच्याच साडयावरचे तुकडे घेवून त्याचे लेप तयार करत व त्यावर त्याच साडीचे धागे काढून त्या धाग्यांची भरतकाम केले जाते.बंगालच्या सर्वच वर्गातल्या लोकांमध्ये भरतकाम अतीशय लोकप्रिय आहे.

3. मणीपूरी भरतकाम :

हे विशिष्ट प्रकारचे भरतकाम मणीपूरी आणि जवळपासच्या भागात केले जाते. हे भरतकाम अतीशय नाजुक आणि भरीव काम केल्या सारखे वाटते मणीपूरी लोकांना वेगवेगळया कला येतात त्यात भरतकाम ही कला अतिशय चांगली येते व मणीपूरी मधिल स्त्रीया याप्रकारेचे भरत काम जास्त प्रमाणात करतात. व तिथल्या स्त्रीयांच्या कपडयांच्या बॉर्डरवर हे भरतकाम केलेले दिसून येते या प्रकारचे भरतकाम गडद रंगाचे असते व वंगवेगळया ब्राईट कलरने केले जाते.

4. चंबा भरतकाम :

चंबा हा हिमाचल प्रदेषाचा एक भाग असून ती हिमाचल प्रदेशाची राजधानी 14 व्या शतकात झाली त्यानंतर हया प्रदेशात एक विशिष्ट प्रकारच पेन्टींग केले गेले व हया पेन्टींग वरून तीतल्या भरतकामाची सुरूवात

झाली व याचवेळी चंबा भरतकामाल असे म्हटल्या जात होते की ते अतीशय सफाईदारपणे केले जाते. हया भरतकामाचे डिझाइन दंतकथा व पैराणीक कथामधून घेतले जाते.

यापकारच्या सर्व भरत कलेला महत्व आहे म्हणून आपल्या भारतीय संस्कृतीत भरत कलेला ;कलाए संगीत, नृत्य, साहित्य, खूपच महत्त्व आहे ती केवळ मनोरंजनाचे साधन नाहीए तर ती समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे भांडारए संस्कृतीचे प्रतीक आणि आध्यात्मिकतेचे माध्यम आहे.

संदर्भसुची :

- **Dr. Vimal Adhau, Vastrashastra**
- **Dr. Kshama D. Chavan, Textile and Clothing, AV publication**
- **Pandit savitri, Indian Embroidery,**
- https://mr.wikipedia.org/wiki/%
- https://mr.vikaspedia.in/education/9
- https://textilevaluechain.in/in-depth-analysis/
- https://mr.vikaspedia.in/education/childrens-corner/
- https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/voices/indian-culture-will-continue-to-play-muse-to-indian-artists/